

Др Нико С. МАРТИНОВИЋ

ПОЧЕЦИ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЦРНОЈ ГОРИ

Процес развитка црногорског друштва ка савршенијим облицима ишао је врло споро. Прекретну линију у том развоју чини 1878 година, мада је и прије тога времена било друштвеног померања ка савременијим облицима.

Развитком трговине и почецима индустрије у периоду просперитета 1878 — 1912 напредне друштвене снаге се уздижу на виши степен. Те снаге чине домаћи трговци које помаже држава, у периоду када је рад на модернизацији њеног апарата друштвено напредан. Али с обзиром на слабу материјалну базу црногорске државе, иностранна капиталистичка предузећа, потпомогнута завојевачком политиком својих влада, настоје да искористе ту ситуацију и да се инфилтрирају у привредне поре Црне Горе. Црногорска држава је у цјелини била свјесна тога па је благовремено почела да се од такве инфилтрације обезбјеђује. Тако је у првом издању Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору, од 1888 године, у члану 64, наглашено да иностранац „коме Владалац на дар даде какво непокретно добро у Црној Гори, може постати власник тога добра, али тек под увјетима које Владалац сам сваки пут постави“. Међутим, у току десет година примјене Црногорског имовинског законика пракса је показала да се том законском нормом тешко одупријети притиску странаца који хоће да стичу непокретности у Црној Гори. Аутор Имовинског законика, др Валтазар Богишић, на инсистирање књаза Николе, измијенио је овај члан тиме што га је појаснио и што му је додао сљедећу клаузулу: „С влаштином непокретне ствари, ипак, никакав иностранац не стјече законског права прече купње (чл. 47 — 62) које, већ по самој природи тога права, може имати само Црногорац“. Ипак, иностранци су били једини који су имали капитала да предузму веће радове у Црној Гори, а тиме и да заснују капиталистичке односе између послодаваца и најамних радника (то не значи да извјесних таквих односа, минијатурно, није било и код црногорских послодаваца).

Најважнија иностранна предузећа у Црној Гори, која су имала концесије општедржавног карактера, била су: енглеско трговачко друштво *А н г л о - м о н т е н е г р и н*, које је отпочело рад

у Подгорици 1894 а завршило 1904 године (имало је низ мануфактурних радњи и концесију за пренос поште Скадарским Језером и копном, као и путнички саобраћај), италијанско предузеће Барско друштво (са концесијом за изградњу и експлоатацију барске луке и жељезнице Бар — Вир и за одржавање пловног парка на Скадарском Језеру), које је радило од 1906 до 1944, и Монопол дувана са сједиштем у Подгорици од 1903 — 1916 године.

Странци су, мало по мало, настојали да преузму и ситније радње. У томе нијесу успјели, али њихов удио у трговини у Црној Гори није мали. Тако према попису издатих дозвола у 1881 и 1882 години, који је извео др Мирчета Ђуровић,¹ од 705 трговачких радњи у Црној Гори било је 526 домаћих и 179 иностраних, а од 286 занатских радњи 232 домаће и 54 иностране.

Из страха да ће, перспективно, црногорска трговина и занатство остати без домаћег кадра, на иницијативу домаћих привредника основано је, 4 маја 1903 године, Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори, са сједиштем на Цетињу. Друштво је имало за циљ да потпомаже и развија у Црној Гори занате, трговину и уопште „да унапређује привредну радиност у земљи“ (чл. 1 Правила). Зато је Друштво, ради остварења циља, планирало, чланом 2 Правила, отварање занатлиско-трговачких школа и слање сиромашне црногорске дјеце на занате и трговину у иностранство. Након завршетка школе предвиђено је да се тим младим занатлијама и трговцима да могућност, путем отварања кредита, да почну свој рад „настојањем да временом сви занати и трговина у земљи пријеђу у руке црногорских поданика“.²

Ово Друштво је помагала држава, а у почетку је и Русија, преко секретара руског посланства на Цетињу, Максимилијана Карловића де Мека, настојала да се Друштво развије. Максимилијан Карловић је, 3 фебруара 1904 године, отворио о свом трошку књиговезачку школу са радионицом, у којој је учило десет ученика у привреди. Школа је трајала три године. Послије извјесног времена предата је на управу Друштву, али је оно није могло одржати.

Друштво је имало своје пододборе у Риједи Црнојевића, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Колашину, Андријевици, Шавнику, Жабљаку, Боану, Грахову, Вилусима, Велимљу, Његушима, Виру, Бару и Улцињу. Поред домаћих привредника Друштво су помагали и разни југословенски родољуби и привредни-

Др Мирчета Ђуровић: Трговачки
Гори, стр. 140—141, Цетиње 1958.

Црној

² Правила Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори, стр. 14, Цетиње 1903.

ци из Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, као и исељеници из Америке.

С обзиром да Друштво није могло отворити школе у Црној Гори, оно се оријентисало на обучавање подмлатка код привредних установа у иностранству.

Првих година Друштво је помагао Привредник, српско привредно друштво из Загреба. Али услед анексионе кризе 1908 године „Привреднику“ је било онемогућено да прима црногорску дјецу. „Привредник“ је препоручио да се Црногорци оријентишу на Чешку. Тако је чешко извозно друштво у Прагу преузело примање црногорске дјеце на школовање у занатима и трговини.

У раздобљу од десет година (1903 — 1913), Друштво за помагање заната и трговине обучило је у иностранству преко „Привредника“ и чешког „Извозног друштва“ преко 200 црногорских младића у занатима и трговини.

У свом извјештају на сједници, у мају 1912 године, управа Друштва је закључила да ипак треба омогућити да се дјеца школују у Црној Гори.

У управи Друштва су били: Вуко Вулетих, Јован Хајдуковић, Мило Ковачевић, Петар Спасић, Васо Радовановић, др Никола Шкеровић и Јован Д. Мартиновић, док су чланови надзорног одбора били: Павле Пламенац, Мило Дожић и Мијат Мијатовић.³

РАДНО ПРАВО У СТАРОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Први пут се радни односи у Црној Гори кодификују у Општем имовинском законуку за Књажевину Црну Гору 1888 године. Прије тога постојали су морални обичаји братства и племена кодификовани у правничким пословицама да је гријех не платити радника и држати га гладног на послу. Слуге, чобани и момци (послуга) узимали су се, по старом црногорском праву, на годину дана, а надничари на један дан. У обичају је било да се раднику даје плата у натура и у новцу. Радник је могао, ако је надничар, напустити рад — ако га газда слабо храни — и прије свршеног посла, а послодавац је био дужан да му плати рад. То је било морално схватање Друштва.

Послодавац је могао отпустити слугу и чобанина, ако му овај прави штету, прије уговореног или уобичајеног рока, с тим да му само плати за оно вријеме које је радио а не за вријеме које је погођено.⁴

³ Извјештај о раду и имовном стању Друштва за помагање заната и трговине у Црној Гори, стр. 29, Цетиње 1912.

⁴ Обавезе, анкета о правним обичајима у Црној Гори, коју је Валтазар Богишић правео 1874 године, Богишићев архив XVI, 23, Цавтат. Богишићева библиотека.

Црногорско радно право је кодификовао Богишић у Општем имовинском законнику у члановима 329 — 340.

Према узакоњеним начелима Имовинског законика, свака служба и радња треба да се плати (чл. 329). Најамнику је послодавац дужан, поред плате, давати храну, а ако је погођено и обућу и одјећу (чл. 332). Послодавац не смије радника нагонити да ради послове законом забрањене као ни послове које овај својом физичком снагом не може да изврши (чл. 334). Послодавац је дужан радника који се у његовој кући, вршећи службу, разболи — лијечити као да је члан његове куће (чл. 335). Ако је посао између најмодавца и најамника закључен за годину дана, у случају неиспуњења уговора било са које стране обавезан је отказни рок од 15 дана (чл. 336). Надничари и други радници могу отказати последије прве учињене наднице, а тако исто и њихов послодавац њима (чл. 340).

Регулисање радних односа ипак није било актуелно све док се нијесу појавила државна и приватна предузећа, која су употребљавала сталну радну снагу да би могла пословати. Регулисање тих односа постаје неопходно појавом првих модерних индустријских предузећа. Међу таква предузећа спада и штампарија.

Прво регулисање радних права и обавеза у штампарији било је 1891 године. Те године, 27 марта, ондашњи министар просвјете Јован Павловић донио је Правила за раднике у Књажевској црногорској државној штампарији.⁵ Ова Правила, која су имала законску снагу, одређују осмочасовни радни дан у свом првом параграфу. Радници у празничне дане не раде (§ 2). У случају пријеке потребе, по наређењу министра просвјете, радници су били обавезни да раде и прековремено, али у том случају су за толико времена идућег дана били слободни (§ 3). У Правилима је предвиђено да спорове између радника и послодавца рјешава министар просвјете, а између радника и ученика у привреди фактор штампарије (§ 11). Треба напоменути да се у Правилима нијегде не употребљава израз „шегрт“ него „ученик“. Правила предвиђају и отказне рокове: за раднике мјесец дана, а за машинисте шест недјеља. Отказ важи једнако за раднике и послодавце (§§ 23, 24, 26 и 27). Предвиђа се и отпуштање без отказа у случају када радник не извршава послове и ако је рђавог владања (§ 22). Забрањено је напуштање посла изузев у случају болести (§ 28). Забрањена је употреба радника и ученика за приватне послове (§ 20). Ученици последије шест мјесеци рада у штампарији примају плату. За ученике је предвиђено да могу бити отпуштени у случају непристојног владања и неслушања старјешина.⁶

⁵ Нико С. Мартиновић: Први законом признати осмочасовни радни дан, *Индустријски радник*, бр. 3, Цетиње, 15 маја 1956.

⁶ Правила за раднике у Књ. Црн. Државној штампарији, Цетиње. 1891.

С обзиром да је први пут постављено тражење осмочасовног радног дана на Првом конгресу II Интернационале у Паризу 1889 године, као захтјев међународног пролетаријата, важно је напоменути, иако ова Правила за раднике Државне штампарије на Цетињу садрже и извјесне реакционарне клаузуле, да она први пут у југословенским земљама озакоњују, уице једне мале, неразвијене државе, осмочасовни радни дан. Да то не би изгледало чудно, јер тада у Црној Гори није било никаквих радничких организација ни радничког покрета, важно је напоменути и то да је њих писао Јован Павловић, први издавач Маркс-Енгелсовог „Комунистичког манифеста“ на српском језику (Панчево, 1871 године).

Друго издање ових Правила изишло је 12 марта 1901 године. Издао их је ондашње Министарство просвјете Црне Горе. И у овим Правилима је задржан осмочасовни радни дан и, углавном, исти прописи који су били предвиђени у ранијим Правилима. Уз посљедња Правила за раднике била су и правила Устројство К. Ц. Државне штампарије. Према чл. 16 Устројства повећана је скала плата радницима. Плате су се кретале од 240 — 1.920 круна годишње. Повећане плате су могли користити само они радници који су завршили занат у цетињској штампарији. Из Устројства се види величина предузећа: машинарница, књиговезница и словослагачница.⁷

Од 1906 године црногорско Министарство војно је имало своју штампарију на Цетињу. Правила унутрашњег рада за раднике војних оружаних радионица обухватала су и раднике војне штампарије. Према овим Правилима одређен је деветочасовни радни дан, а искључено је свако спорење радника са послодавцем изузев писменим путем преко непосредног старјешине.⁸

Поред регулисања радних односа између послодавца и типографских радника, најприје су регулисани односи између најамника (кућне послуге и послодавца). Општине су имале задатак да израде једнообразне најамничке књижице, које су биле за радника радна књижица а за општину податак о евиденцији запослености кућне послуге. Тако је Цетињска општина 25 фебруара 1904 године штампала важнија правила за најамнике-це и најмиоце. На 5 страна црног формата, у десет тачака, набројена су правила која регулишу ове односе, идуће двије стране садрже појединости, генералије о власнику књижице, која уједно служи и као легитимација, коју потврђује општинска власт, затим једанаест празних страна за убиљежавање упошљавања. При евиденцији упошљавања су рубрике: датум ступања у слу-

⁷ Устројство К. Ц. Државне штампарије и Правила раднике у К. Ц. Државној штампарији, стр. 15, Цетиње 1901.

⁸ Привремено правило унутрашњег рада за раднике војних оружаних радионица, стр. 19, Цетиње 1911.

жбу; начин погодбе о најму са потписом најмиочевим; потврда погодбе од стране надлежне мјесне власти и случајне напомене; датум иступања из службе; потписом овјерено мишљење о способности и владању најамника-це; потврда надлежне мјесне власти да је потпис најмиочев истинит, и случајне напомене.

Најамничку књижицу је издавала општинска власт а чувао је послодавац док је најамник био на служби код њега. Пријава најамника у варошким општинама је била обавезна у року од пет дана од склапања уговора. Послодавац је био дужан показати књижицу општинској власти ако је ова тражи, а исто тако и најамник када је књижица у његовим рукама. Књижица је код најамника само у случају ако је овај без посла. Спорове између послодавца и најамника рјешава надлежни суд, на захтјев једне од странака. У варошким општинама је била обавезна најамничка књижица за сваког радника који је био упослен код приватника као послуга.⁹

Најамничке књижице су се, касније, у погледу регулисања радних односа, усавршиле. Донесена су, за све варошке општине, прецизнија правила и нове књижице.¹⁰ У тачки 3 Правила за најамнике и најмиоце предвиђена је кривична одговорност за послодавца који не пријави општинској власти отпуштање најамника, док је у тачки 12 предвиђено да најмилац отказује најамнику, ако је погодба годишња, 15 дана унапријед, а ако се најмовина плаћа у краћем року од године дана, 5 дана, уколико најмодавац не плати најамнику вријеме отказног рока. У случају отказа, Правила за најамнике упућују на члан 336 Општег имовинског законика који то регулише.¹¹ Правила предвиђају отпуштање без отказа за слугу који је неуредан.

Црногорска влада је, 27 јуна 1906 године, склопила уговор са италијанским Барским друштвом о градњи и експлоатацији слободног барског пристаништа са додатом слободном зоном и жељезнице од Пристана до Скадарског Језера, као и пловидбе механичким средствима по Скадарском Језеру. У овом уговору, који има снагу међународног закона, предвиђено је, чланом 26, да ће Барско друштво, у извођењу радова на територији Црне Горе, давати првенство црногорским поданицима. У члану 27 истог уговора предвиђа се да ће Барско друштво основати фонд за осигурање радника и њихових породица у случају смрти, болести и онеспособљености за рад, и то од радничких плата, или да их осигура на исти начин код неког осигуравајућег друштва.

Важнија

Цетиње 1904.

Најамничка књижица, стр. 23, Цетиње

Исто, стр. 4—5.

Друштво се обавезало да ће учествовати сразмјерно било у установи тог фонда, било у исплати премија за осигурање.¹²

Одредбе овог уговора нијесу поштоване и биле су повод за низ радничких штрајкова.

✓ ПРВЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ МИСЛИ И ЛИТЕРАТУРА

Прве социјалистичке идеје у Црној Гори јављају се под утицајем Уједињене омладине српске и идеја Светозара Марковића. Оне су везане за Васу Пелагића, који се задржао скоро годину дана на Цетињу. Док је боравио на Цетињу, Васа Пелагић је написао и борбени апел „У аманет Србину и Српкињи“, објављен у листу *Црногорац* од 16 октобра 1871, а и у посебној брошури. Пелагић је сарађивао у ондашњем цетињском листу *Црногорац* па је 20 новембра 1871 објавио дужи, запажени чланак „Србима у Турској“. Пелагић је помагао књижевно друштво Црногорски борац које су били основали ученици Цетињске богословије почетком 1872 године. Он је са члановима овог Друштва често водио књижевне и политичке разговоре, а пошто је отишао из Црне Горе помагао га је у књигама.

Друштво „Црногорски борац“ је било повезано са национално-револуционарним друштвима у Србији и Бугарској, што се може утврдити и на основу посвета на поклоњеним књигама овог Друштва.¹³

И прије доласка Пелагића у Црну Гору, од марта 1871, цетињски лист *Црногорац* са симпатијама прати развитак Париске комуне и посвећује јој низ чланака и подлистака. Овај лист и последице слома Париске комуне, све до децембра 1871 године, прати судбину њених јунака¹⁴ Вјероватно да је тадашњи уредник *Црногорца*, Симо Поповић, емигрант из Војводине, гајио симпатије према Париској комуни, под утицајем идеја Светозара Марковића.

Уједињена омладина српска, која је имала озбиљно упориште у водећим државним круговима Црне Горе 70-тих и 80-тих година прошлог вијека, последице 1872 почиње да се раслојава на пријатеље Светозара Марковића и монархисте. У Црној Гори је то раслојавање такође запажено, али из њених редова је увијек било истакнутих културних радника који су са симпатијама гледали на покрет Марковића. У том погледу значајна је личност

Уговор о градњи и експлоатацији слободног Барског пристаништа, Цетиње, 14/27 јуна 1906, стр. 11—12, треће издање, Сплит 1930.

¹³ У Његушима, у селу Дуги До, у кући покојног попа Ђура Пејовића, нашао сам 22 марта 1959 књигу Бугарски глас, на бугарском језику, са посветом: „На братско друштво Црногорски борац поздравља Вељко Абацијев, Београд, 11/4 1872“.

¹⁴ Нико С. Маргиновић: Одјек Париске комуне и Васа Пелагић у Црној Гори, *Стварање*, стр. 124—132, св. 3—4, Цетиње, март—април 1949.

Јована Павловића, издавача првог превода „Комунистичког манифеста“ на српски језик (Панчево, 1871 г.). После ослободилачких ратова 1878 године, Јован Павловић је дошао у Црну Гору. Он је 1879 године отворио на Цетињу и своју књижару, обновио рад Цетињске читалонице и постао њен претседник. У својој књижари 1879 године Павловић је продавао и „Комунистички манифест“, чланке Светозара Марковића, разне брошуре о социјалној демократији и др., што се види из неколико огласа ове књижаре објављених у *Гласу Црногорца* 1879 године.¹⁵

Интересантна је пропаганда учитеља Душана Бркановића у Бару 1881 године, који је „објашњавао назоре социјалиста“ и „одобравао социјализам“ после убиства руског цара Александра II, оправдавајући атентат на њега, због чега је био премјештен.¹⁶

Цетињски недјељни лист *Глас Црногорца* нотирао је прве првомајске прославе у Европи 1890 године. Идуће, 1891 године, исти лист, чији је уредник био познати књижевник др Лаза Костић, посветио је уводник првомајским прославама у Европи. Уводничар на крају чланка констатује: „Али испод ове мирне површине назире се савез радника свега свијета, који мора потстицати државнике да се старају, како ће им праведну зараду законом осигурати.“¹⁷

Каснијих година црногорска штампа је доносила вијести из радничког живота у другим земљама а повремено и преводе социјалистичких писаца, између којих и неколико цртица и приповједака Максима Горког. Према томе, иако у Црној Гори није било организоване социјалистичке странке и организованог социјалистичког покрета, њена читалачка публика није била потпуно необавијештена о ширењу социјалистичке мисли.¹⁸

РАДНИЧКИ ШТРАЈКОВИ

Послије ослободилачких ратова 1878 године почела су да се отварају у Црној Гори велика радилишта на којима се концентрисало по хиљаду и више радника. Прво веће такво радилиште отворено је 1879 године отпочињањем изградње колског пута Цетиње — аустријска граница (26 км) према Котору. Према једном

¹⁵ Нико С. Мартиновић: Прва комунистичка литература на Цетињу, *Побједа* бр. 18, Титоград, 1 маја 1956.

¹⁶ Ристо Ј. Драгићевић: Први Пелагићеви једномишљењаци у Црној Гори, *Стварање*, бр. 7—8, стр. 405—418, Цетиње 1952.

¹⁷ Нико С. Мартиновић: Прве прославе Првог маја у свијету, *Индустријски радник*, бр. 2, Цетиње, 1 маја 1956.

¹⁸ Цетињски часопис *Луца*, иако је био књижевно-научни, у својим биљешкама нотирао је, поред осталог, и првомајске прославе у свијету. Тако је 1895 године донио кратак извјештај о првомајској прослави у Бечу и сукобу са полицијом у којему је рањено 25 полицајаца, између којих и два полицајска инспектора и дванаест радника, док је 50 особа ухапшено (*Луца*, бр. 4, стр. 191, Цетиње, април 1896).

извјештају црногорског Министарства спољних послова, на двије дионице овог пута радило је 1.600 радника. Приликом изградње пута Бар — Вирпазар, у Суторману је радило 1.500 радника, док је на изградњи Даниловграда радило до 3.000 радника.¹⁹ За изградњу пута Вирпазар — Ријека Црнојевића, на којему је 1896 радило око 3.000 радника, црногорска држава је узела кредит од једне италијанске фирме да би могла да га доврши. Пут је довршен 1905 године.²⁰

Водовод „Обзовица“ код Цетиња почео је да се гради 1890 године, а завршен је 1892. Радове је изводила тршћанска фирма К. Грајница. По једном податку дневно је на овом водоводу радило 500 радника.²¹

Радни услови на овим и сличним радилиштима били су врло тешки. Углавном се радило за по неколико килограма кукуруза дневно, а уколико су радови извођени у режији иностранца, плаћало се и у новцу. С обзиром да је државу требало опоравити од рата и повезати колским путевима са свијетом, у почетку није било неких покрета у погледу скраћења радног времена и повећања надница. Такви покрети су се запажали касније.

На појединим мањим радовима од 1879 године било је отказивања рада са стране радника, али је до тога долазило спонтано. Тако су радници на Ријеци Црнојевића, који су истоваривали со, одбили да раде јер су сматрали да им је надница ниска.²²

Прве организоване покрете црногорских радника запажамо у жеку борбе за уставност 1905 — 1910 г. Ови покрети су помијешани са борбом либералног грађанства за демократске слободе. Књаз Никола је ову борбу интимно сматрао револуцијом. На једном личном примјерку Устава 1905 године књаз Никола је својом руком на првој унутрашњој празној корици написао следеће саркастичне ријечи неком непознатом лицу:

„Част ми је саопштити Њ. Кр. В. да дана 6 децембра ступам у нови брак са лијепом племенитом Госпођицом „Уставности“, ћерком године 1848, а унуком 1789 год., с молбом да ови брак благословите изволите. У гријех ми нећете, сигуран сам, уписати ови преважан корак у мом животу, почем сам га с вашом добром вољом и претходним одобрењем науман извршити. Неразмјерност година заручнице ми, не грози ни срећи живота нити ме плаши ни најмање, јер се и с њом могу развести, а ступити у трећи брак

¹⁹ Државни архив — Цетиње, Министарство спољних послова Књажевине Црне Горе 1879—I, акт 207 од 14 августа 1879.

²⁰ *Луча*, св. 4, стр. 185, Цетиње, април 1896.

Водовод, *Глас Црногорца* бр. 20, Цетиње, 11 маја 1891.

²² Државни архив — Цетиње, Црног. мин. финансија 1879, депеша Сава Радомана Мин. финансија од 6 јуна 1879. На овај докуменат ми је скренуо пажњу др Мирчета Ђуровић.

с Госпођицом Абдикацијом. Буде ли и ова опака, а ја ћу се у том случају повратити у твоја њедра гдје је добро и рај.

Цетиње, 4 децембра 1905

Николај²³

У вези са доношењем Устава и завођењем уставности посао у Државној штампарији на Цетињу увећало се повећао, а услови рада погоршали. То је довело до покрета радника за побољшање радних услова и тражење бољих надница. Штампа је забиљежила неколико штрајкова 1906 и 1907 године, који су, према изјавама живих учесника, успјели. Орган Српске социјалдемократске странке *Радничке новине* у броју од 13 јануара 1907 године забиљежио је следеће:

„После ових летошњих штрајкова у Црној Гори се појавило јаче кретање у радничким масама. Последњих дана је приступљено и стварању синдикалних организација. И раније и сада ми смо се нашим друговима ставили на потпуно расположење.“

О условима рада у штампарији један живи учесник у помнутим штрајковима прича:

— Радиле су се уставни закони и друго издање Устава. Плате су биле неуредне и мале. Плаћало се сваких три до четири мјесеца, а радило се дан и ноћ, форсирано. Прековремени рад се није плаћао. Ријешено је да се обустави рад. Сачињена је једна претставка министру просвјете у којој се тражило плаћање прековременог рада. Он је није ријешео. Изабран је штрајкачки одбор од тројице, међу којима је био и типограф Перо Вукчевић. Посао је напуштен. Долазила је полиција да нас зове да се вратимо на посао, али ми нијесмо хтјели. Били смо код Господара. Он је обећао да ће поправити плате. У том међувремену пала је влада и дошла нова. Наши захтјеви су усвојени. За вријеме штрајка званични лист *Глас Црногорца* није излазио. Штрајк је трајао неколико дана. Сви радници и ученици су учествовали у штрајку, сем управника штампарије. Од стројева штампарија је имала једну машину за новине и књиге, једну тигл-машину која се покретала ногом (за коверте и телеграме) и једну ручну „Бостон“ машину за визит-карте. Плате су се кретале од 5 до 15 фиорина мјесечно, изузев неким мајсторима који су се плаћали по 20 фиорина. Рад на машинама је био тежак, јер за ону већу, за новине и књиге, није било електричног погона, него је неко морао да окреће руком велики точак. За овај посао су доводили свакодневно по четири затвореника. Кад не би дошли затвореници, привремено су ангажовани радници из Цетиња.²⁴

²³ Устав за Књажевину Црну Гору, Цетиње 1905. На првој чистој унутрашњој страни овог примјерка, који се чува у Централној библиотеци на Цетињу под бр. V—102, налази се руком књаза Николе написан цитирани текст.

²⁴ Изјава Божа Л. Мартиновића, пензионера из Цетиња, дата писцу ових редака.

Из материјала „Бомбашке афере“ може се закључити да је и 6 новембра 1906 године у Државној штампарији на Цетињу избио штрајк.²⁵

Државна штампарија на Цетињу 1907 године бројила је око педесет радника, према сјећању једног ученика. Те године су радници тражили измјену Правилника рада у штампарији у циљу побољшања надница и скраћења радног времена.²⁶

У Подгорици је црногорска штампа забиљежила један штрајк обућара 1908 године, али детаљи о овом штрајку нијесу познати. Он се помиње узгредно у једном спољнополитичком коментару листа *Цетињски вјесник* о штрајковима жељезничара у Турској.²⁷

Озбиљну опозицију у радничким редовима Црне Горе изазвали су радни услови под којима су упошљавани Црногорци на изградњи жељезничке пруге Бар — Вирпазар, коју је радило италијанско Барско друштво А. Д. Главни радови су извођени у периоду 1906 — 1908. На изградњи ове пруге радило је, према неким подацима, до хиљаду црногорских радника и око двије стотине иностранаца, већином Италијана. Италијани су за исти рад много више плаћали свог неквалификованог радника него рад Црногорца. Либерални никшићки лист *Народна мисао* критиковао је рад на овој жељезници.

„Онђе гдје Друштво даје Италијанцу 250 круна мјесечно Црногорцу једва да да 100. Они се изговарају Црногорцима када ови траже службу да они немају техничке спреме или искуства из пракције за то, итд.“²⁸

Један ондашњи радник на жељезничкој прузи Бар — Вирпазар сјећа се расположења међу радницима које је било прожето клубашким и социјалистичким примјесима. Радници су негодовали против привилегија датих италијанском друштву и против експлоатације коју су поједини државни функционери у заједници са италијанском компанијом вршили над радницима. Овај радник се сјећа и једног штрајка приликом пробијања тунела кроз Суторман. Он је радио као минер у тунелу. Тада је на пробијању тунела радило око 1.000 радника — Црногораца, Босанаца, Херцеговаца и нешто мало Италијана. Предузимач је био Италијан, а исто тако и настојник радова. Настојник је био врло бездушан и приморавао је раднике да раде до исцрпљења. Радници су роптали, али онај који се бунио био је отпуштен. Не

Глас Црногорца, бр. 34, стр. 2, стубац 2, исказ С. Рајковића, Цетиње, 14 јула 1908.

²⁵ Изјава Божа Л. Мартиновића.

Младотурци и њихова борба, *Цетињски вјесник*, бр. 25, Цетиње, 20 септембра 1908.

²⁸ Радња наше жељезнице, *Народна мисао*, бр. 29, Никшић, 28 јуна 1907

могавши то даље подносити, неколико радника, који су прије тога радили у Америци, договоре се да организују штрајк. То је било у мјесецу јулу 1907 године. Штрајкачки одбор је захтијевао да се настојници радова, Италијани, смијене и умјесто њих изабери Црногорци. Други захтјев је био — повећање надница. Радници су обуставили рад. Непуна два сата након тога дошао је главни предузимач, Италијан, да их наговара да се врате на рад, али радници то нијесу хтјели да учине већ су и њему поновили исте захтјеве. Видјевши да се штрајк може проширити на радништво читаве пруге, предузимач је пристао на услове. Наднице су повећане, а радници су изабрали за настојника радова Ива Живановића, зидара из Улциња. Тог дана радници су пјевали познату пјесму са гроба Љубе Дидића, стријељаног за вријеме Зајечарске буне.²⁹

Поводом анексије Босне и Херцеговине, у септембру 1908 године, радници који су радили на изградњи пристаништа у Бару ступили су у штрајк. У овом штрајку и демонстрацијама одлучујућу улогу су одиграли национални елементи, али нијесу били искључени ни социјални, с обзиром на штрајкачку праксу. Ујутру 27 септембра 1908 године око двије стотине радника ступило је у штрајк и заједнички се упутило, демонстрирајући, према аустриском конзулату. Конзулат је блокиран, радници су упали унутра, бацили аустриску круну и заставу изјављујући да више неће дозволити да службеници конзулата носе аустриске грбове нити да се поставља аустриска круна на конзулат. У овим демонстрацијама су учествовали црногорски и херцеговачки радници, а касније им се придружила и војска.³⁰

У јулу 1909 године радници на прузи Бар — Вирпазар штрајковали су неколико дана због смањења надница са 4 на 3 и по перпера.³¹

Црногорски радници су водили, нарочито у периоду уставне борбе, још и неколико тарифних акција и штрајкова, спонтаних и организованих, али одсуство сталне професионалне класне организације се осјећало. Ипак, и те акције створиле су код црногорских радника једну, иако малу, традицију — да једино кроз организовану борбу могу побољшати свој социјални положај.

РАДНИЧКА ДРУШТВА

Младићи који су се обучавали преко Друштва за помагање заната и трговине, враћајући се из Хрватске, Србије и Чешке, гдје

²⁹ Изјава Мила П. Иванишевића, пензионера из Цетиња, дата писцу ових редака 1955 године.

³⁰ Документи о демонстрацијама у Бару у Државном архиву — Цетиње: Мин. унутрашњих послова бр. 5602 и 5609 од 27 септембра 1908 и бр. 5617 од 29 септембра 1908.

³¹ Мирчета Ђуровић: Прве организоване акције, *Побједа* бр. 6, Титоград, 8 фебруара 1959.

је раднички покрет био развијен, преносили су слободарске идеје на своје другове у Црној Гори. Поред тога, на челу Друштва су били демократски оријентисани грађани као Милош Шаулић, Јован Хајдуковић, Алекса В. Мартиновић и др. У крилу овог Друштва, од маја 1904 године, формира се **Занатско пјевачко тамбурашко друштво** које с времена на вријеме приређује забаве у Зетском дому и има своју читаоницу. Друштво има и дилетантску секцију која припрема и приказује позоришне претставе. Од 1905 године управу Друштва сачињавају радници, изузев претсједника. Крајем 1906 године, на својој годишњој скупштини, Друштво бира сједећу управу: претсједник Алекса В. Мартиновић, генерални секретар Министарства иностраних дјела Црне Горе; потпретсједник Јово Лазаревић, типограф; тајник Петар Ј. Почек, типограф; благајник Марко Хајдуковић, магационер Војног стана; остали чланови управе: Нешо Голубовић, обућарски радник; Мило Иванишевић, обућарски радник; Антон Дебеус, столар; Ђок Ђокола, шивач; Илија Тановић, обућарски радник, и Јован Поповић, лимар.³²

Без обзира што је Друштво било под покровитељством сина књаза Николе, Петра, оно је било у опозицији према влади, што се види и из помена приређеног преминулим члановима: Милошу Шаулићу, замјенику министра правде, Лазару Перовићу, поручнику стојеће војске, Божу Бошковићу, чиновнику Министарства унутрашњих дјела, Нику Ј. Почеку, кувару, Стевану Вујовићу, камалијеру, и Луки Зоре, професору Цетињске гимназије.³³

Чланови Друштва су, умјесто полагања уобичајених вијенца на гробове умрлих чланова, практиковали да дају, у висини трошкова одређених за ту сврху, помоћ Друштву. Тако је урађено умјесто вијенца на гроб Милоша Шаулића и Спаса Михајловића.³⁴

У то вријеме име Милоша Шаулића је значило директну оптужбу против режима, јер се сумњало да је овог демократски оријентисаног црногорског интелектуалца отровао режим.

Занатлиско пјевачко тамбурашко друштво је са симпатијама пратило акције Црногорске универзитетске омладине. У периоду највеће активности Црногорске универзитетске омладине Занатлиско пјевачко тамбурашко друштво сазива ванредну скупштину 27 маја 1907 године, на којој доноси одлуку да Друштво убудуће носи име **Цетињско радничко друштво**. Цетињско радничко друштво је том приликом донијело и Правила,

³² Из Занатског пјевачког друштва, *Глас Црногорца*, бр. 3, Цетиње, 13 јануара 1907.

³³ Вијести, *Глас Црногорца* бр. 6, Цетиње, 27 јануара 1907.

³⁴ Домаће вијести, *Глас Црногорца*, бр. 11 од 3 марта 1907.

која је државна власт потврдила.³⁵ Изабрана је управа Друштва коју су сачињавали: претсједник Алекса В. Мартиновић, погпретсједник Јово Лазаревић, секретар Петар Јоков Почек, благајник Марко Хајдуковић, и чланови Одбора: Мило Иванишевић, Нешо Голубовић, Ђон Кола и Илија Тановић.

Сједиште Друштва је било на Цетињу. Друштво је имало и своју заставу. На Правилима Друштва је социјалистички амблем: двије руке у руковању држе чекић, што симболички претставља руку радника и сељака. На Правилима је мото: „Ко је радник треба да је, и да буде, с нама. У слози је срећа, у слози је спас.“ Друштво је штампало своја Правила у Српској штампарији у Загребу. Имало је округли печат са натписом у кругу: „Цетињско радничко друштво — Цетиње“, а у средини је био социјалистички амблем — двије руке са чекићем.

Друштво је основано на бази синдиката, иако се ријеч синдикат у Правилима не помиње. Тако га је третирао и социјалистичка штампа Србије.³⁶ Оно је као такво убрајало у стаж чланова и чланство у претходном Занатлиском пјевачком и тамбурашком друштву.

Према члану 2 Правила Друштва, циљ је Друштва да своје чланове интелектуално усавршава и да морално и материјално штити њихове интересе, „у првом реду да праведним путем извојује боље радничке награде и повољније услове рада“ Даље се у истом члану каже:

„Да би се то постигло Друштво ће се старати:

- а) да се разложито и према приликама и животним намирницама повећају радничке награде и побољшају услови рада;
- б) да се утврди максимално радно вријеме и минимална награда;
- в) да радници тачно поштују прописе чл. 364 Кривичног законика, тј. за рад у прописане свечеве — изузев у пријеким потребама колико дозвољава;
- г) да настоји на укидање рада на комаде и прековремено, а ако би га било да се правилно награди;
- д) да се стара на првом мјесту да буду упослени чланови овог Друштва;
- ђ) да пружа правну заштиту својим члановима у њиним споровима с послодавцима према постојећим законима;
- е) да помаже своје чланове у оправданом напусту рада;
- ж) да помаже своје чланове или њихове фамилије у случају смрти, болести, немања рада и доказане велике нужде;

³⁵ Цетињско радничко друштво, *Глас Црногорца*, бр. 39, Цетиње, 1 септембра 1907.

³⁶ Раднички покрет у Црној Гори, *Радничке новине*, бр. 6, Београд, 13 јануара 1907.

з) да помаже своје чланове који страдају због рада у организацији, као и у свим другим случајевима, у којима је помоћ потребна ради остварења друштвеног циља;

и) да развија радничку солидарност;

ј) да ступа у узајамне односе са сличним радничким удружењима;

к) да просвјеђује и обавјештава своје чланове и шири међу њима потребно им стручно знање;

л) да се поучава у црквеном пјевању, у умјетничким, народним и другим словенским пјесмама;

љ) да се учи у свирању на тамбуре;

м) да приређује забаве, сијела, концерте и др. у корист своје благајне“

Друштво је имало пет секција: општу, са благајном за помоћ, тамбурашку, пјевачку, дилетантску и читаоницу са књижицом.

Чланови су плаћали уписнину и чланарину, а једанпут годишње су морали дати 4 круне у корист благајне за помоћ члановима и њиховим породицама. Члан Друштва је могао бити сваки радник без разлике вјере и народности, изузев оних који су под кривичном истрагом или осудом. Сваки примљени члан био је обавезан да има друштвена Правила и радничку књижицу. Новопримљени члан има право на помоћ послје шест мјесеци стажа, а у нарочито тешким случајевима и раније. Правила предвиђају у којим се све случајевима губи право на чланство, од којих је један и неплаћање чланарине у току три мјесеца.

Члан Друштва може бити сваки грађанин Црне Горе и сваки радник који је био члан неког сличног друштва са којим Цетињско радничко друштво сарађује, али у управи, која се бира тајним гласањем на скупштини, могу бити само они чланови које изаберу радници. Према чл. 31 Правила, право гласа за бирање управе имају искључиво радници. Правилима Друштва предвиђено је оснивање фонда за помоћ изнемоглим радницима и њиховим породицама.

На крају Правила остављено је неколико страница са формуларима за попуњавање мјесечне чланарине и уплата за фонд за помоћ. Затим неколико страница са формуларима за уписивање мјесне друштвене помоћи и једна страница са формуларом за узајамну путну помоћ. Према томе, ова Правила, са додацима, по свему одговарају синдикалној књижици.³⁷

Рад друштвених секција је послје 1907 године знатно активизиран. Одлични музички и глумачки таленти цетињских радника и радне интелигенције брзо су се афирмисали код цетињске публике. Радничка пјевачка и тамбурашка секција је често при-

³⁷ Правила Цетињског радничког друштва на Цетињу, стр. 32, цепни формат, штампа Српске штампарије у Загребу, 1907.

ређивала забаве. Музичким образовањем радника је руководио напредни музичар и композитор Алекса Ивановић. Позоришна секција је била врло активна. Радници су приређивали разноврсне програме (приказивали су „Јазавца пред судом“ Петра Кочића, неколико комада Бранислава Нушића и др., тако да су многи из тог ансамбла прелазили оквире дилетаната и били запажени као глумци).

Још у октобру 1907 године књижевник Бранислав Ђ. Нушић је, у меморандуму који је поднио књазу Николи, до детаља расправио културно-политичку потребу оснивања сталног позоришта на Цетињу.

На својој сједници од 20 октобра 1909 Радничко друштво је расправљало о овом питању и донијело одлуку да се Дилетантско одјељење назове Народна позориште Цетињског радничког друштва, које ће се као такво претставити 25 октобра комадом „Слободарка“ од М. Ђорђевића — Призренца. Привремени управник позоришта био је Јован Хајдуковић.³⁸

Народно позориште Цетињског радничког друштва функцирало је као такво до 16 маја 1910 године, када се претворило у Црногорско народно позориште као посебну државну установу.

Један од ондашњих чланова тамбурашке секције Цетињског радничког друштва прича сљедеће о карактеру овог Друштва.

— Цетињско радничко друштво није било класно, али ипак ми као радници хтјели смо да се одвојимо од министара и господе, у чему смо и успјели. Борили смо се да сваки наш члан остане са нама, и када је 1907 године основано Грађанско пјевачко друштво, које се идуће године претворило у друштво „Његош“, настојали смо да му не дамо ни једног нашег пјевача. Нас су углавном свуда звали да пјевамо и свирамо. Тако смо били позвани да свирамо „Марсељезу“ приликом доласка француске флоте у Бар 1909 године, а једном приликом, 1911 године, кад нас је позвао руски посланик да свирамо на једном пријему који је он организовао, манифестовали смо Русији и клицали: „Живјели радници читавог свијета“. Он нас је у тим манифестацијама спријечио. Међу нама је био понеки социјалиста, али се нијесмо у цјелини осјећали као такви. Но сви смо се осјећали као радници, тј. људи који нијесу господа. Знали смо за Први мај, као раднички празник, и тог дана смо били мало свечаније уређени, али нијесмо обустављали рад. У периоду партиских борби 1907 и 1908 године, између праваша (присталица режима) и клубаша (противника режима), ми смо били за клубаше.³⁹

³⁸ Ристо Ј. Драгићевић: Припреме за отварање првог државног позоришта на Цетињу, *Историски записи*, књ. II, Цетиње 1948, стр. 321—338.

³⁹ Изјава Лека Маркуша дата писцу ових редака на Цетињу 1953.

Поједини чланови Црквеног пјевачког друштва, које се касније претворило у друштво „Његош“, са симпатијама су гледали на Радничко друштво и повремено долазили код њих да пјевају, мада се на то гледало са подозрењем.⁴⁰

Цетињско радничко друштво донијело је на годишњој скупштини, одржаној 30 јануара 1910 године, нова Правила. Ова Правила су такође била спојена са чланском књижицом. Суштина Друштва овим Правилима није измијењена, а неке ствари су јасније прецизиране, као напримјер помоћ Друштва у случају болести, смрти и незапослености, а на крају Правила, гдје је мјесто за чланску књижицу поред рубрика о плаћању чланарине, која је предвиђена да се плаћа кварталом, и примања уплата поред рубрике за убиљежавање издавања помоћи, унијета је и рубрика за службене друштвене биљешке, гдје се убиљежавају разне појединости о односима чланова према Друштву и обратно.⁴¹

У исто вријеме када је основано Цетињско радничко друштво, оснивају се и радничка друштва у Подгорици и Никшићу.

Према једној новинској вијести, у Подгорици је основано Радничко друштво у новембру 1907 године. Претсједник Друштва је био Марко Ст. Матановић. Друштво је имало, поред редовних чланова, 20 добротвора и 32 утемељивача.⁴² Према неким подацима, Радничком друштву у Подгорици приступили су обућари, зидари, столари и други. Они су имали и пјевачко друштво, чији је циљ био материјално помагање својих чланова одржавањем културно-забавних приредаба и сијела.⁴³ Остали детаљи о активности овог Друштва нијесу познати.

У Никшићу је 1907 године основано Занатлиско радничко друштво. Управу Друштва су сачињавали: претсједник Васо Настић, потпретсједник Ђоко Милошевић, тајник Радован Цицовић, благајник Панто Њуњић, књижничар Јово Брајовић, затим још три члана: Бајо Милатовић, Зеко Радуловић и Милан Трипковић. Надзорни одбор су сачињавали Пеко Вукићевић, Ристо Шкора и Раде Цачељић.⁴⁴

Никшићко занатлиско радничко друштво је имало за циљ развијање заната и помагање радника и занатлија, а поред тога и културно уздизање својих чланова. Друштво је формирало и први дувачки оркестар у Никшићу. Оно је у заједници са Културно-умјетничким друштвом „Захумље“ развијало и позоришну

⁴⁰ Изјава Душана Н. Мартиновића, једног од оснивача Црквеног пјевачког друштва на Цетињу, 1907, дата писцу ових редака на Цетињу 1958.

⁴¹ Правила Радничког друштва уједно са чланском књижицом, стр. 24, Цетиње 1910, цепен формат.

⁴² Радничко друштво у Подгорици, Глас Црногорца, бр. 20, Цетиње, 10 маја 1908.

⁴³ Подаци Михаила Милоњића из Титограда.

⁴⁴ Занатлиско радничко удружење у Никшићу, Глас Црногорца, бр. 12, Цетиње, 15 марта 1908.

умјетност, основало читаоницу и било стјечиште опозиционих снага у Никшићу.⁴⁵

Ипак, Никшићко радничко друштво није имало чисто раднички карактер. Код њега је више преовладавао еснафски карактер, што се види из листе управе Друштва 1909 године, коју су сачињавали: претсједник Васо Настић, златар, потпретсједник Ђоко Милошевић, зидар, тајник Никола Константиновић, бербер, благајник Алекса Дреџун, дрводјела, и књижничар Милан Контић, обућар. Управу Друштва су, поред ових, сачињавале и такозване еснафске старјешине за сљедеће занате: ковачко-коларски, терзиски, дрводјелски, пекарски, месарски, златарски и за пољопривредне занатлије.⁴⁶

Ова радничка друштва нијесу била аполитична, иако код радника није била продрла класна свијест. Чланови ових друштава су са симпатијама гледали на опозициони покрет „клубаша“ и Црногорске универзитетске омладине, међу којима је било и социјалистички оријентисаних чланова.

Црногорци су нарочито протестовали против експлоатације коју је спроводио италијански капитал, а који је добио државну концесију за експлоатацију дуванског монопола 1903 и изградњу барске луке и жељезнице Бар — Вирпазар 1906 године. Црногорска опозиција, демократски оријентисана, такође је водила борбу против инвазије италијанског капитала у Црној Гори.

Ипак, дах европског револуционарног врења, и понека социјалистичка искрица, нијесу мимоишли покрете радника у Црној Гори. Будност обавјештајаца књаза Николе према Цетињском радничком друштву нарочито се показала у 1907 и 1908 години. Тако један анонимни достављач под „повјерљиво“ пише књазу Николи, неутврђеног дана 1907 године, сљедеће:

„У овим данашњим несношљивим приликама, које стварају издајници Црне Горе, дужност ми је, у онолико уколико сам разумио и схватио, примијетити: овдашње Радничко друштво, чији су чланови чврсти бедем и најбољи ослонац Народног клуба, и који поврх тога спадају Партији социјал демократа, требало би у року од 48 сати, а и прије, поништити с разлога:

1. Што њихов потпретсједник, главни факторус Јово Лазаревић, бивши штампадур, родом из Боке Которске, је главни потстрекач тајни, који је иначе стојао увијек у чврстој вези с Даковићем, ђацима, нашим политичким незадовољницима, и свуд је исте пратио и с њима се састајао. Затим је исти једном приликом отпратио Рајковића, бившег штампадура, а чувеног бунтовника, до Котора. Једном ријечју он је, Јово, Радничко друштво,

⁴⁵ Вељко Шакотић: Захумље, стр. 14—15, Никшић 1954.

⁴⁶ Прво никшићко занатлиско-радничко удружење, Глас Црногорца, бр. 10, Цетиње. 1 март 1909.

које ће, ако се то силом не предуприједи, бити убудуће извршилац свијех атентата, зала и неприлика.

То Радничко друштво је састављено готово из елемената туђинаца, јер исти с њима и управљају, ако не јавно, а оно тајно.

2. Блажо Маркуш, који је тобоже некада био честит, а хвалисао се је пред Њ. В. књазом Мирком како би он учинио чудо кад би чуо да је ко против Књаза данас, пошто је пријешао у Радничко друштво, постао је велики крволок, против данашње владе, иначе клубаш и што више у његовој бутиги (терзијској радионици) чине се тајни састанци. Тако на примјер Илија Ивковић, мазало, аустријски бјегунац, велики социјалиста, је неколико дана прије но што је отишао за Котор био у пратњу са неким, непрестано био у бутиги Блажовој и ту се договарао.

Дакле, Блажова бутига служи као центрум састанака.

3. Гега Гуракући, турски поданик, ради код Блажа Маркуша, секундира свему томе, члан је Радничког друштва с братом Симом, и био би сјутра у стању учинити какво неваљало дјело.

4. За Илију Мазала (Ивковића) зна се. Он је уз Јова Лаза-ревића први пријатељ и потстрекач, а још к томе Аустријанац и живи са женом неожењен (мантењутом).

Даље су чланови Радничког друштва: Блажо Радифковић, Ристо Тановић, Илија Тановић, Мило Радов Иванишевић, Нешо Голубовић, Ђуро Гргуровић, бивши жандарм, Видо Перуновић (Мартиновић) са цијелом браћом Перуновића јер по цијели дан врве са братом му Кићом поноћи по пијаци, затим Антон Дебеус.

Ово Радничко друштво мора да је у вези с преписком са свим онима који пређу нашу границу, јер се од стране клубаша највише наде полаже у Цетињско радничко друштво за извршавање њихових планова.

На исти начин полаже се још нада и на ђаке гимназије (виших разреда) чији су вође син покојног Риста Тупоње, синови Љепаве и синови Ива Ђоновића. И ти ђаци који иначе стоје у вези са Радничким друштвом би у евентуалном случају пошли у акцију с њима.

Два бријача који су били прије у Шука, и он их је истјерао отворили су недавно дућан и ено се прте у политику с Радничким друштвом. Особито један ђд њих, Милан Чолић, јавно је у кафани говорио да је клубаш, а туђи је поданик, и то у присуству Шука Хоти и других.

Дакле ово су ступци Радничког друштва, туђи поданици, уз припомоћ Клуба, те сам мишљења да се енергично предузму мјере и да се најприје:

1. Сви туђи поданици (бјегунци аустриски) који припадају Радничком друштву, а који су чланови истог, протјерају ради реда и благостања у престоници, преко границе, и они који иоле стоје у вези са Друштвом;

II. Радничко друштво, као легло да се поништи, јер ако се то не учини увући ће и у нас оно што и по другим државама гдје су револуције и буне, па ће бити тешко то онда поунити;

III. Да се црногорски поданици радници, који су чланови Друштва строго укорне и ставе под строги надзор⁴⁷

По пресуди у процесу „Бомбашке афере“ осуђени су на разне временске казне чланови Цетињског радничког друштва Јово Лазаревић, Блажо Радифковић и други, као и ђаци Душан и Михајло Љепава, Јован Томашевић итд.

Крајем 1909 године откривена је у Црној Гори друга завјера, позната под именом Колашинска афера. Колико је ова афера слична „Бомбашкој“, нијесмо проучавали, али ни из њеног оквира се не би могло изузети учешће Цетињског и осталих радничких друштава Црне Горе.

Мајор Никола Митровић је својевремено припадао Цетињском радничком друштву и био у пријатељским односима са првим претсједником Друштва Алексом Мартиновићем. Та веза је остала и пошто је емигрирао, што се види из повјерљивог извјештаја црногорског дипломатског претставника у Цариграду 1910 године.

„Алекса Мартиновић, противник је наше владе, али се одаје као да је најоданији Господару. Он је члан Црногорског емигрантског друштва чије је сједиште у Петрограду, под претсједништвом Луке Пиштељића, руског бившег чиновника. Он (Пиштељић) им даје тон, а одбори се налазе свуда гдје има Срба или Црногораца. Њихов је програм да гдје су год стварају *радничка српска удружења*. Тако је и овдје. Удружење броји око двије стотине чланова, а претсједник је Алекса Мартиновић. Њима је циљ да воде кампању против владе Томановића. Алекса ми рече да му је писао Никола Митровић из Солуна и тражио новчане помоћи. . . Налазим за сходно питомити Алексу за сад, док ми се сасвијем отвори и дознам план њихов.“⁴⁸

Поводом Колашинске афере устала је читава јавност југоисточне Европе. Нарочито су српски социјалисти, као и остале демократске масе Србије, дигли свој глас. У Српској народној скупштини у Београду уложио је протест социјалистички посланик Триша Кацлеровић, у Београдској општини социјалиста Сава Ковачевић итд. Одржани су митинзи од којих су били најзапаженији они на Универзитету и на Теразијама. На Универзитету су говорили, поред осталих, социјалиста Крсто Поповић и репу-

⁴⁷ Државни музеј — Цетиње, Архивско одјељење, Никола I, 1907, бр. 28. Докуменат је даље иструлио.

⁴⁸ Рапорт Јова Поповића књазу Николи из Цариграда 7 јануара 1910. Државни музеј на Цетињу, Арх. одј., Никола I, 7 I 1907. — Интересантно је напоменути да је криминалац Кико Капа, који је 1925 осуђен на смрт у Цетињу, изјавио на суђењу да је 1910 био са Јовом Поповићем у Цариграду са задатком да убије Алексу Мартиновића.

бликанац Михаило Илић. На митингу грађана 22 новембра 1909 године говорили су истакнути социјалистички вођи Димитрије Туцовић и Душан Поповић, а од Црногораца: Крсто Поповић и књижевник Симо Шобајић.⁴⁹

Друго је питање колико је било опортуно у ситуацији наелектрисаној анексионом кризом стварати завјере у војсци, али важно је да су социјалистичке масе Србије и других крајева Југославије биле на страни побуњеника из процеса Колашинске афере. Ми овдје нећемо улазити у анализу исправности политичке линије социјалистичког покрета према том догађају. За нас је важно да су колашинске жртве пале сањајући о демократским слободама и тако су их балкански социјалисти оцијенили.

Црногорска радничка друштва су створила једну традицију око које се окупљао раднички сталез гледајући са симпатијама развитак социјалистичког покрета у другим земљама, без обзира на то што у Црној Гори у то вријеме није било социјалистичке странке. Та друштва су у својим програмима и акцијама замјењивала синдикалне организације, а Цетињско радничко друштво по свим елементима може се донекле третирати као класна синдикална организација која се борила за скраћење радног времена, против рада на акорд, за помагање својих чланова у случају болести, смрти и незапослености, као и за културно уздицање радника. Цетињски радници, међу којима је био и њихов бивши потпретседник Јово Лазаревић, нијесу ни у току Првог свјетског рата заборавили радничке традиције, што се види по илегалној прослави Првог маја под аустро-угарском окупацијом 1918 године, кад су се колективно фотографисали искићени цвијећем.⁵⁰

Наслањајући се на ове традиције, црногорски радници, након слома аустро-угарске окупације, крајем 1918 и почетком 1919 године, обнављају своја радничка друштва и оснивају нова, која убрзо постају стјецјишта Социјалистичке радничке партије (комуниста).

Иако у Црној Гори није постојала социјалдемократска партија, Српска социјалдемократска странка је у својим редовима имала претставника Црне Горе у лицу правника Крста П. Поповића.

Крсто Поповић се родио 1886 године у Дуги код Никшића. Пошто је завршио основну школу, отишао је у Београд да учи гимназију. Уписао се у Прву мушку гимназију, издржавајући се од послуживања код неких грађана, а у старијим разредима др-

⁴⁹ Крсто Поповић: Споменица колашинским жртвама.

⁵⁰ Једну такву фотографију дао ми је Марко Вујовић, пензионер из Цетиња.

жећи кондиције. Већ у VI разреду гимназије, прича његов школски друг Крсто Раичковић, Поповић је читао Маркса, Енгелса, Кауцког, Плеханова, *Радничке новине* и другу марксистичку литературу. Код њега су се купили црногорски ђаци и студенти и читали штампу. У Првој мушкој гимназији, гдје је Поповић учио, радило је литерарно друштво „Нада“, чији је претсједник био професор Милован Ванлић, а у којему је он читао своје литерарне радове и учествовао у дискусијама. У то вријеме спријатељио се са Мошом Пијаде, који је код њега чешће долазио, и са пјесником Владимиром Петковићем — Дисом. Од 1908 године Поповић студира права, која је завршио 1912 године. Поповић је погинуо 1914 године код Смедерева у борби против Аустријанаца.

Политичка активност Поповића је нарочито запажена послије Колашинске афере 1909 године, када се истакао као говорник и публициста у осуди колашинског злочина. Поповић је сабрао сав материјал из ондашње штампе у вези са Колашинском афером, попратио га својим коментарима и издао у посебној књизи *Споменица колашинским жртвама*. У то вријеме Поповић је био претсједник Црногорске универзитетске омладине. У исто вријеме организовано је друштво црногорске емиграције у Београду под именом *Рад и слобода*. Око овог друштва окупљала се црногорска омладина, у чијим редовима је било социјалиста и републиканаца, као што су били Крсто Поповић, Јован Томашевић и други.⁵¹

Према изјави старог српског социјалисте Милоша Јанковића о црногорској емиграцији из периода 1907 — 1912, Српска социјалдемократска странка је на црногорску емиграцију гледала са симпатијама, јер је борбу против деспотизма краља Николе сматрала напредном. Из тих редова он се сјећа Крста Поповића, који је учествовао на Првој балканској социјалистичкој конференцији и говорио као црногорски социјалист.⁵²

О учешћу Крста Поповића на Првој балканској социјалистичкој конференцији одржаној у Београду од 25 до 27 децембра 1909 године (тј. 7, 8 и 9 јануара 1910 године по новом рачунању времена) има нешто грађе у материјалу са ове конференције објављеном у *Радничким новинама*.

Заузимањем Српске социјалдемократске странке, на овој конференцији, којој су присуствовали претставници социјалистичких покрета Србије, Бугарске, Македоније, Турске, Хрватске, Славоније, Словеније, Босне и Херцеговине, Румуније и Грчке, дато је посебно мјесто претставнику црногорских соци-

⁵¹ Податке о Крсту Поповићу дао ми је његов школски друг Крсто Раичковић, сада пензионер у Београду.

⁵² Изјава Милоша Јанковића писцу ових редака на Цетињу 30 јула 1953.

јалиста, иако у Црној Гори није било организоване социјалистичке странке. Тај претставник је био Крсто Поповић.

Поповић је поздравио конференцију, истичући да се у Црној Гори не може организовати социјалистичка странка услед књажевог апсолутизма и указујући на грубу експлоатацију коју врше над народом страна капиталистичка предузећа.

У комисију за састављање резолуције био је изабран и Крсто Поповић.

Крсто Поповић је 1911 године у Београду покренуо лист *Напријед*. Лист је почео да излази 18 јуна, а престао 26 новембра 1911 године. Укупно је изашло 18 бројева. Лист се бавио политичким проблемима Црне Горе, заоштравајући борбу против двора и камариле. Цртеже за вињете листа правио је Моша Пијаде.⁵³ Лист је у Црној Гори растуран илегално.

Поводом погибије Крста Поповића, 26 октобра 1914, цетињски *Дневни лист* донио је дужи чланак. Његов друг М. С. Терић, евоцирајући успомену на њега, пише:

„Познао сам га на једном омладинском скупу, гдје је са економско социјалног гледишта третирао како да се помогне народу његове уже отаџбине, народу кога је толико жарко и искрено вољела његова душа, душа екстремног ученика Светозара Марковића.

Његова силна ријеч осуђивала је све оно што пузи. Све оно што смета прогресу.“⁵⁴

Социјалдемократска странка Србије, по материјалу који је добијала углавном преко Крста Поповића, непрекидно је у своје захтјеве укључивала и политичке проблеме Црне Горе, иступајући са платформом републике балканске федерације.

У Српској народној скупштини, поводом претреса експозеа владе о њеној балканској политици 15 маја 1913 године, претставник Социјалдемократске странке је, поред осталог, истакао:

„Насупрот вратоломним и за балканске народе катастрофалним тежњама династија, капиталистичких класа, милитаризма каријеристичке бирократије, који, отмицом око територија, воде поробљавању нација, међусобним ратовима и недогледним несрећама, Социјал демократска партија у Србији, заједно са социјал демократским партијама у Бугарској, Румунији, Турској, Грчкој, Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији и Словеначкој, и са социјал демократима и напредним народним масама у Црној Гори и Арбанији, захтијева: уједињење свих балканских

⁵³ Изјава Крста Раичковића писцу ових редака.

М. С. Терић: Крсто Поповић, *Дневни лист*, бр. 135, Цетиње, јануара 1915.

земаља, пуну економску и културну заједницу свих балканских народа.“⁵⁵

Српски лист, орган једног дијела црногорске емиграције која се повукла са црногорском владом 1916 године, а који је излазио у Женеви 1917 године, био је за црногорску емигрантску владу, али је био мало слободнији од званичног органа *Гласа Црногорца*. У овом листу је сачувано неколико чланака и извјештаја, као и изјава Трише Кацлеровића, који говоре о држању српских социјалиста према црногорском питању у периоду Првог свјетског рата.

Српски лист је донио чланак под насловом „Српски социјалисти и мир“, који говори о меморандуму Трише Кацлеровића и Душана Поповића штокхолмском социјалистичком комитету 1917 године. У том меморандуму, пише лист, они се изјашњавају за трајни мир „сагласно формули руске револуције“. У односу на Црну Гору меморандум има сљедећу поставку:

„Као минимални свој захтјев делегати истичу успостављање Србије и Црне Горе, накнаду политичких и економских штета проузрокованих од стране Аустроугарске и финансиску помоћ од свих великих сила, да би се обновила произвођачка снага.“⁵⁶

Концепције српских социјалиста у Првом свјетском рату су биле: након слома Аустро-Угарске — уједињење Српства, а онда балканска федерација. Према штокхолмском меморандуму тада је Срба било више од десет милиона.⁵⁷

Тек у изградњи партиске линије између два рата, послје дужег низа година, у националном питању КПЈ је заузела познати исправан став који је оживотворен кроз Народну револуцију у стварању Народне Републике Црне Горе у склопу ФНРЈ.

Десети конгрес Српске социјалдемократске странке (Београд, 30 јануара 1914), Извештај Главне парт. управе, *Историски архив КПЈ*, том III, — Социјалистички покрет у Србији 1900—1919, стр. 269, Београд, 1950.

⁵⁶ Српски социјалисти и мир, *Српски лист*, бр. 26, Женева, 9 децембра 1917.

⁵⁷ Исто.